

ՄՈՌԱՑՈՒԱԾ ՄԻ ՀԱՅ ԵՐԳԻԶ^{*)}

Ֆրիկի ապրած ժամանակն ու դարը որոշելու նկատմամբ մեր բանասերների կարծիքները յանգում էին այն կէտին, որ 1) ոմանք համարում էին նորան ԺԴ. դարու սկզբում վախճանում († 1330), ենթադրելով որ Ֆրիկը և Կեչառեցին նոյն անձն են (լստ հ. Պատուրեանի). — 2) Հ. Ալիշան ենթադրում էր ոչ ուշ քան ԺԵ. դարն ապրած. — 3) Կ. Պօլսոյ «Ներկայումս» ենթադրում է «թերևս ԺԷ. դարու» գործիչ:

Տեսնենք այժմ թէ Ֆրիկի՝ իւր իսկ տաղերից արդեօք որ և է ցուցում, ակնարկ չենք ունենայ, որով որոշել կարելի լինէր իւր ապրած ժամանակաշրջանը: Բարերադարար իւր տաղերի մէջ այս ու այն տեղը ցրւած հատուկոր տեղեկութիւններից զատ, մեզ համար այդ տեսակէտից մեծ արժէք ունի և նորա տաղերից մէկը, որ կրում է «Վասն Արդուն Ղանին և Բուղային» վերնագիրը:

Այդ տաղը մինչև այժմ մեզ յայտնի բաղձաթիւ Ֆրիկեան տաղարան ձեռագիրներից միմիայն մէկի մէջ է պահպանւած մի բարերադդ դիպուածով, որի կորուստն ևս շատ զգալի պիտի լինէր՝ ժամանակի հարցի լուծման նկատմամբ: Այդ ձեռագիրը գտնւում է Օքսֆորդի Համալսարանի գրատան մէջ և յայտնի է Ms. Arm. F. 16 համարով, և որի 155° — 169^b էջերը բովանդակում են այդ տաղը:

Աչքի առաջ ունենալով, որ տաղն անյայտ է հայ բանասիրութեան մէջ և որ բաղձիցս առիթ պիտի ունենանք նորանից զանազան կոչումներ անելու, ուստի աւելորդ չենք համարում շնել այստեղ ամբողջապէս այդ տաղը:

ՎԱՍՆ ԱՐԴՈՒՆ ՂԱՆԻՆ ԵՒ ԲՈՒԴԱՅԻՆ.

Փառք Աստուծոյ միշտ կենդանայն,

Արդար Շիրաւ դատաւորին,

Տեսէք, թէ ինչ դարմանք եղև

Հետ Բուղային և Արուխին:

^{*)} Տես «Արարատ» Երանոսար-Մարտ, էջ 64 — 88:

Բուդա, դու ճնց կամիր նենգել
 Աստուածադիր թագաւորին,
 Զոր քրիստոնեայքն ամէն հաւսար
 Ի յԱստուծոյ կու հնդրէին:

Արդուն դանքն Աստուած եղիր,

Ո՛վ է յաղթող Արդուն դանին.

Արդունքն ինչ վրնաս գործեց,

Գիտեմ որդին էր Աբաղին:

Այն որ ըզբեզ ի վեր քաշեց

Եւ քեզ երես դամէն բարին,

Այնոր փոխքէն զինչ խորհեցար

Կամ ո՞վ լրուէր հանցեզ բանին:

Ո՞վ անմեղաց հոր կու փորէ

Ինքն անկանի ի մէջ զըրբին.

Սուլթան—աղան թող խմացաւ

Ասլա քո գործքն զքեզ սպանեցին:

Նոցա չի կայր խկի գունան,

Զինչ քո թերաց կոտորեցին.

Դու քան զԱբդուլնն չիր պակաս,

Ի քո յահէզ խիստ կու վախին:

Բուդա էիր՝ շինքսան եղար,

Բէկլար—բէկի իր հեծելին,

Զգիտեմ թէ զինչ կամիր լինել,

Դու չիր որդի Զանկըզ դանին:

Զինչ ի վերուստ քեզ չէր տրած,

Դու երբ կարիր հասնել բանին:

Զոհալըն խիստ ի վեր քարշէ,

Յետե դարնէ խիստ ի գետին:

Մըտիկ զըրէք, աշխարհ ամէն,

Ըսքանչեկեայն երկնաւորին.

Տեսէք, թէ ինչ արար Աստուած

Ի հասուցումն հրդօրին:

Քակեց ըզբարձրն յաթուպ,

Զախեց ըզղուխն վիշապին:

Ով կուռն տայ թագաւորաց
 Իւրն բերէ կործանութիւնս
 Գէմ սատանայ զայն խորհեցաւ
 Հետ Ասաուծոյ իւր Սաեղծողին,
 Որ ի փառաց անկաւ ի վայր,
 Խորտակեցաւ անդրնդայինս
 Յորժամ ձրգէ Ասաուած յաշից
 Ըզգործակից սատանային,
 Հանց խայտառակ հրապարակէ,
 Զինչ որ արար հետ Բուդայինս
 Տէրն եզարկ յերկնից ի վայր
 Զընկսայ Բուդին և Արուխին,
 Նայ ամենայն գլխաւորացն,
 Զինչ ի մէկտեղ խորհուրդ արինս
 Դու ես, Տէր, խընդրող վերէժից,
 Ի խոր նայիս անդրնդային,
 Լըսես ձայնի հառաչանաց
 Եւ հեծութեանցն տընանկինս
 Դու զըրկելոց ես ողորմած,
 Որբերն Քո են և այրին.
 Տէր, Դու տեսար յերկնից ի վայր
 Զինչ Քո ծառայքն քարշեցինս
 Գէմ չի մընաց աղբիւր ու գետ
 Որ լացուցացքըս չի խմեցին,
 Գէմ չի մընաց լեռներ ու գաշտք,
 Որ Մասասչիքըն չկոխեցինս
 Զըմեռն յարան երթին լալով,
 ԼՍմառն ի քոչըն քաշէին,
 Քրսան տարի դար քաշեցաք,
 Որ հալեցաւ ոսկր ու մորթի
 Լոկ շընչաւոր եմք մընացել,
 Խելք, զգայարանք ի մեզ չերեին.
 Զալալէզինն էր մընացել,
 Նա կու գարնէր աքցի բանինս

Տէրըն սաստեց խորոր աչօք
 Ու ցըրուեցաւ տունն ու բարին.
 Յ
)

Հանց փոխարէն արար Աստուած
 Այն Գրիգորին և իւր ազգին,
 Որ ամենայն մարդ վրկայեաց,
 Թէ օրթախնին անիծեցին:

Սուրբ Յովհաննէսն իրեն խրոսով
 Այն անօրէն Թուման-ճուխին.
 Իսկի չածեր զԱստուած ի միտ
 Զունէր երկխղ ի յիւր սրբախն:

Հանց խորտակէ Աստուած բոնա,
 Որ իւր ազգովն ամէն ջընջին.
 Տիրասըպան, Աստուածուբաց,
 Լիբը, Լանամօթ այն շուն Սօֆին:

Հանչաք վաղէ զըռնէ ի դուռն,
 Մինչ որ անկնի ի մէջ զըրբին,
 Գէմ չարարին հանչաք վընաս,
 Որ հաւանէր Աստուած բանին:

Կու հրամայէ մեծըն Գաւիթ
 Ժողովրդեան Բաբելոնին,
 Թէ երանի, որ հարկանէ
 Զորդիքն ի քարըն չարկամին:

Մեք վնչ տսենք անձանց մերոց,
 Թէ ինչ տեսանք ըզթշնամին,
 Գիտեմ կային հանցեղ մարդիք,
 Որ ի մեր շարըն խընդային:

Երբ նըստէաք ի հրապարակ
 Ամէնն ըզմեղ ծիծաղէին.
 Հանց բարետես աշուի ունինք,
 Որ նոքա ալ գըլխիվարին:

*) Բնագիրը պակասաւոր:

Թող չյուսանայ մարդ ի դրամ
 Եւ ոչ իզուր մարդ ծիծաղին.
 Փալաքրն տայ ժուկ մի գեկան,
 Յետե հանէ խիստ ի քամին:
 Ով յանմեղուց մարդ կու ճօշայ,
 Դուք նայեցէք հետ իւր քանին.
 Ապա դայս ալ կամիմ տսել,
 Ձինչ Մաստաշիքրն գործեցին:
 Խիստ յուսացան ի յանցաւորս
 Եւ պարծեցան յիւրեանց մըտին,
 Թէ մեք շինենք շատ մի թուման,
 Երթանք կախենք դորրն ու դայրին:
 Հետ ընկերաց ծուռ են կացել
 Եւ շատ մարդկանց տուն քակեցին.
 Խիստ տախրատ քան խօսեցին,
 Մեղօք գլխատւած բարկացուցին:
 Ձինչ որ արւել էր Տէր նոցա
 Ջայն գոհութեամբ հերիք չարին,
 Բարձի թողի արար գամէն,
 Երթալ րդհետ իւրեանց սրտին:
 Հանց խարդանաւ Տէրքն ծեծեց,
 Որ խմացան զինչ գործեցին.
 Յորժամ գիտաց թէ խրատեցան
 Եւ զըղջացան յիւրեաց մըտին,
 Տէրքն դարձեալ ողորմեցաւ,
 Փոխընթ արար հակառակին.
 Հանց ստատակեաց Աստուած գնտաւ,
 Ձինչ Մասեւշեց շար կամէին:
 Բորայէլի գերիքն էաք
 Ջեռն ինք ընկել ի Բուդային,
 Ումեկ հառել էր ի սրտէ,
 Թէ զինչ լինի ճար մեր քանին:
 Դառն և ողորմ ինք մընացել,
 Թէ երբ հասնենք մեր մուրաւին.

Յերկու դիմաց ինք պարտական՝
 Մէկ աստէնիս, մէկ անդէնին։
 Յիւրեանց բարեացըն գրքիւցան,
 Դէմ յԱստուծոյ շատ մի լացին,
 Գանդատ առցին ի խոր սրբուէ,
 Հառաչանօք դաշտ ասացին։
 «Տէր, մի հաներ դմեզ ի կենացս,
 Մինչ որ մեր պարագրս փճարին»։
 Զինչ Մատառ չի կան՝ հաւատար
 Ամենեքեան թող ժողովին,
 Որ աղաչենք ըզՏէր Աստուած,
 Որ ցուցանէ Արդուն գանին,
 Թէ չէ աղէկ այն արտասուներն,
 Որ թափեցին Օրդուգանին։
 Կու հրամայէ հոգցող անուն,
 Թաշար, Աագան, Սողադօլին,
 Թէ «Շուտ հողցէք զիւրեանց բաներդ,
 Թէ չէ ի հեռ ձեզ պարտովին»։
 Անէծքը չէ ոչում բարի,
 Շուտ կու բրանէ գաղամորդին,
 Աստուած յերկնից տկան՞ գրքեզ
 Խիստ կու լրտէ մեղաւորին։
 Թէպէտ որ քիչ մի կու դատէ,
 Բայց կու փորձէ զիւր սիրելին։
 Տէր, որ զՅունան արեւի կիտին,
 Հաներ արձա՛կ հող ի զեալին։
 Զայս մեղաւոր ծառայքս յեալին,
 Մի տար տանել մեղաց գեալին։
 Ճրթկն երեսքն ի վայր դրբել
 Եւ արտասուօք թանայր գգեալին։
 Տէր, մի առներ ի մեր դործոյս
 Մեզ հառուցումըն չար բանին,
 Դու եւ անմեղ եւ անդադատ,
 Հողն ո՞վ լինի, որ չմեղանշին։

Բաներս աղէկ ու զործքս վատ,

Ձիս մի դատել յիմ արժանին.

Բըժիշկըն չէ ողջաց ի բան՝

Գէմ դու եկիր վասն հիւանդին:

Յերկնից ի վայր խոնարհեցար,

Վասըն միոյ մեղաւորին.

Ողորմութեանդ կու մընամք,

Որ վերջք առնես Դու մեր ցաւին:

Աւուրքս անցաւ հետ ՄԱՍԱՍԻՄ,

Եզրը չի կայ, հուն չերկին,

Յաւա երկարեց, լի յոսկր անցաւ,

Այլ չի մընաց համբերութիւն:

Տէր, վասըն քո Աստուածութեանդ

Յօդըն հասիր մեզ յատենին,

Փըրկեալ ըզմեզ ի տանջանաց,

Երեւցն գերեաս Քոյին:

Տաղիս մէջ ցրուած պատմական ակնարկներն աւելի հասկանալի լինելու համար, կարեւոր ենք համարում համառօտակի փորարտադրել թաթարական արշաւանքի շրջանի պատմական այն դէպքերը, որ կապուած են այդ անունների և դէպքերի հետ: Ինչպէս վերնադիրն ևս ցոյց է տալիս, խնդիրը վերաբերում է Արդուն խանին և Բուղային:

Թաթարների արշաւանքների ընթացքում երկու անգամ պատմութեան մէջ երևում են Արդուն և Բուղա անուններն իրար հետ:—Առաջին արշաւանքների զօրեղ պատերազմական թափն անցնելուց և Հայաստանը, Վրաստանը գրաւելուց ու հարկատու դարձնելուց յետոյ թաթարների Ուխաթա խանի մահից յետոյ, նորա գահը ժառանգող իւր որդի Գիուզ կամ Գայուզ խանը, 1246 թուին.

«...ստաքեաց արս հարկապահանջս և զօրս իւր, որ ի կողմանս և յաշխարհս, զորս հնազանդեցին... առնուլ տաւանորդս յամենայն ստացուածոց զօրուն, և հարկս ի դաւառաց և ի թագաւորացն, որ նուաճեալ էին նոցա... ի Հայոց, և ի Վրաց և յԱղուանից... որոց գլխաւորքն էին հարկահանացն արք խիստ և յափշտակողք, անուն միոյն Արդուն, որ ամենիցն իշխէր, և երկրորդին Բուղա...» (Չիրակ, 297):

Ստեփաննոս Օրբէլեանը յիշատակելով, որ հայ իշխանները «ժողովեցան ի Տփղիս առ Արղունն որ է վաղիւ և սխալագ (տեսուչ) կարգեալ ի մեծ դանէն ի վերայ ամենայն աշխարհիս, այսինքն հրամանատար ամենեցուն և իշխեցող արքունի հարկացն և մեծ դիւանին, որ արար աշխարհագիրը զաշխարհս ամենայն 1703 թուականին (=1254)» (Սրբ. 412—13), չէ յիշատակում նորա օգնականին՝ Բուդային։ Այս Բուդան յայտնի էր և Ղարա-Բուդա անունով, որ պատմութեան մէջ ոչ պակաս հարանուն է թողել, քան Արարաց արշաւանքի առաջին Բուդան։ Չքաւականումնով սովորական հարկերով, աշխատում էր ձեռք ձգել երկրի իշխաններին և տանջանքով կորզել ինչ որ կարող էր, ինչպէս և արեց Քաչէնի Հասան Ջալալ մեծ իշխանին, որին «բազում պատժօք արկեալ» կործանեց նորա Քոյականայ, Դիդ և Ծիրանաքար բերդերը։— Նոյնը և կամենում էր կատարել Բաւնէ սպասաւորի որդի Աւագ-Սարգսի հետ, բայց վերջնիս զինուորական պատրաստութեամբ նորա առաջ ելնելու հանգամանքով, խափանւում է Բուդայի շար մատդրութիւնը։ Բարերադատարար «եւ վէրս ի փողս նորա... և հեղձամղձուկ» մեռաւ 1246 թուին. (Կիրակ. 297—99. Չամչ. Գ. 221—22)։— Բուդայի մահից յետոյ իբրեւ միակ հարկահան մնում է Արղունը նաև Գիուկ խանի մահից (՝ 1252) յետոյ թաղաւորող Մանգու խանի օրով ևս, որը 1254 թուականին,

«առաքեաց... զայր մի ոստիկան, Արղուն անուն, որ ի Գիուկ խանէն առեալ էր հրաման վերականգութեանն հարկացն արքունի... և զմիւս ևս ի գլխաւորաց... որում անուն էր Թօրա-աղա, հանդերձ այլովք բաղմօք, աշխարհագիր տանել... Եւ նոցա... (հասեալ) չաշխարհս Հայոց և Վրաց և Աղուանից և որ շուրջ զնօքօք դաւառք, սկսեալք ի տասնամենից և ի վեր ընդ գրով համարոյ արկանել զամենեւին, բաց ի կանանց։ Եւ յամենեցունց պահանջեալ... հարկա... նեղէին... և որ ոչ կարէր հատուցանել զսակն՝ զմանկունս նոցա առնուին ընդ պարտուցն... բայց յեկեղեցականացն ոչինչ առին հարկս, զի չունէին հրաման ի Ղանէն...» — (Կիր. 348—50).

Նոյնը համառօտում Վարդան Բարձրաբերդցին, գրելով՝

«...Յեօթն հարիւր և երկու թուին (=1253—54) Մանգու դանն հրաման ետ համարել զհնազանդեալ աշխարհս (=Հայոց) ընդ իւրով իշխանութեամբ ի ձեռն առն երեւելոյ՝ Արղուն կոչեցելոյ, և զնել հարկս ընդ գլխոյ առանց, բաց ի կանանց և ի բուն ծեռոց և ի մատաղ տղայոց»։ (Վարդան. 195),

Հայ իշխանների Սմբատ Օրբէլեանի դէմ լարած դաւերի պատճառով Սմբատն երկրորդ անգամ ստիպուած լինելով Մանգոյ խանի դուռն երթալու (1256) այնտեղ է գտնուած նաեւ Արղունին «վասն մատնութեան ինչ... և կայր անդ ի կապանս», որովհետեւ Արղունին ամբաստանող «Սեինճ բէկ ոմն և Շարափաղին՝ զիւան այս աւխարհի, կամէին սպանանել զԱրղունն և ինքեանք գալ ի տեղի նորաս: Արղունն արդարանում է Սմբատի վկայութեամբ, և «հանեալ ի կապանաց»... մեծարեաց արքայ դնա և ետ յառաջին գործն» (Օրբէլ. 412—14):—

Արղուն երկրորդ անգամ «առաւել պնտութեամբ» Հայաստան գալով՝ հարկապահանջութեան հետ ստանում է նաեւ նոր իշխանութիւն և դառնում է «մեծ Ռատիկան», որով առիթ է ունենում խառնուելու նաեւ երկրի քաղաքական անցքերին. ուստի և առիթ է գտնում հետապնդելու Վրաց Շալալի որդի Դաւիթ Թազաւորին (1260), երբ վերջինս գառնացած անվերջ հարկերից և նեղութիւններից, թողնում է Տփլիսը, հեռանում Ափսաղների երկիրը և ամբանում Սուանէթ ամրոցում իւր մանկահասակ որդու հետ: Արղունը յարձակում է փախած Թազաւորին բռնելու, սակայն մի խումբ վրացիներից յաղթուելով, այլ ևս «ոչ իշխէր այնպէս համարձակ մտանել խուզել զվայրսն», և իբրեւ իւր վրէժի լուծումն՝ թելադրում է Հուլատին, և կալանաւորել տալիս Դաւիթ Թազաւորին՝ Գոնցային, «զիշխանն մեծ Շահնշահ, և զՋալալն Հասան, զաէրն Քաշննոյ... պատճառանօք պարտուց և հարկի», վերջինս չարաչար տանջանքի ենթարկել տալով, ջնայելով որ Հասան-Ջալալի աղջիկը Ռուզաքանը կամ Ռուդանը, Չարմաղանի որդի Պօրա Նուինի կինը, զնացել էր հօր աղաւտութիւնը հայցելու Հուլաւի կնոջ միջնորդութեամբ, Արղունը շտապում է նահատակել տալ Ջալալին († 1261): (Կիրակ. 373—75. Օրբէլ. 412—14):— Նոյնպիսի դառն մահով սպանել է տալիս (1261 թ.) նաեւ մեծ իշխան Շահնշահի որդի Ջաքարէին. (Կիր. 377):

Արղունին պատմութեան մէջ վերջին անգամ հանդիպում ենք 1282 թուին, երբ Սմբատ Օրբէլեանը վախճանուելով անդաւակ, «որդիացուցեալ ինքեան» իւր հղբօր որդի Տարսայիճին «զնաց ի մեծ դիւանն արքունի առ Արղունն և Մահիպն ի Դավրէժ... և անդ հիւանդացաւ... որ և մեռաւ իսկ» († 1282): Մահուանից առաջ իւր իշխանութիւնը յանձնելով Տարսայիճին, վերջինս ևս յանձնարարում է Արղունի, իւր բարեկամի, խնամքին. (Օրբ. 419—20):

*) Պատմ. Սիսական. հրատր. Ղուկասեան մատենադարանի. Թիֆլ. 1911.

Առաջ քերած պատմական այս համառոտակի քաղաքացիների մէջ շատ քիչ քան կայ, որով կարելի լինի Թրիկի այդ տաղի հետ որ և է առնչութիւն ունեցող պատմական դէպք բացառել և ժամանակը որոշել, եթէ միայն հաշուելու չլինենք Արղուն և Բուդա անունները:

Այս երկու անունների միաժամանակ յիշատակութեան երկրորդ անգամ պատահում ենք Թաթարների տիրապետութեան յետագայ շրջանում, միաժամանակ այն միւս բոլոր պատմական անունների հետ, որ հանդիպում ենք Թրիկի այդ տաղի մէջ:

Մանգու խանի եղբայր Հուլաուն, որին Օրբէլիան «մեծ և բարեպաշտ արքայն աշխարհակալ, յոյսն և ակնկալութիւնն քրիստոնէից» (Օրբ. 419) է անուանում, մեռնում է «ի 713 թուին» հայոց (=1264—65) և նորա տեղն է անցնում նորա որդին՝ Ապաղա խանը կամ Աբաղա էլխանը. (Կիր. 378.—Օրբլ. 419. Չմշ. Գ. 261—62). որ տասն և ութ տարի «բարեյաջող յաջողութեամբ» խանութիւն անելուց յետոյ վախճանում է «յ731 թուականին» (=1282) թողնելով իւր յետեից յիշատակ իրբն ռայր հեզ և բարի և խաղաբար. և սիրող քրիստոնէից»: Սա կնութեան էր տաւ «զգոլսարն կայսերն յունաց (ղՄարիամ) Դեապինա» նախապէս խոստացած լինելով «ընկալեալ զքրիստոնէութիւն՝ մկրտեալս» (Օրբլ. 470.—Չմշ. Գ. 263.—Կիր. 382):

Դեռ ևս Հուլաունի կենդանութեան ժամանակ, նորա դէմ ծագած ընտանեկան ներքին երկպառակութեան կռիւները ճնշելու համար, Հուլաուն 1262 թ. իւր եղբոր Ապաղայի որդուն՝ Արղունին ուղարկում է Խորասան, ուր և վերջինս մնում է ոչ միայն մինչև հօրեղբոր մահը (1265), այլ դեռ ևս հօր կենդանութեան ժամանակ իսկ: (Կիրկ. 379):

Ապաղայի մահից յետոյ (1282) ներքին ընտանեկան երկպառակութիւնը կրկին զլուխ է բարձրացնում և վտխաւակ որդին հօրը ժառանգելու, արքայական գահը

«... նստի Թաղուտարն, եղբորորդի նորին, դան, առ մենայն աշխարհի, որ և Ահմադ անուանեաց զինքն. և խորհեցաւ տանել մըսլման զամենայն ազգ. և յերրորդում ամի աւերութեան իւրոյ (1285 թ.) ետպան ի Մուղան դմիւս եղբայրն զՆաւնդրաթայն և զսուլտանն Հոռամոց զԹիաթագինն և զերկուս որդիսն Յազանին» (Օրբ. 425),

որպէսզի գահաժառանգութեան ուղին հարթուէր իւր անմիջական սերնդի համար. բայց քանի որ դեռ ևս Ապաղայի անմիջական յաջորդը՝ որդին կենդանի էր, ուստի,

«... ի գարնանային ժամանակին գնաց (1286) անհուն դօրօք ի Խորասան ի վերայ Արղունին, որպէս Ապաղա,

խանին, զի ստանցէ զժառանգ թագաւորութեանն»։ (Օրբ. 425)։

Այդ արշաւանքի նեւեանքը ծանր է լինում Արղունի համար, որին «կալիալ դարձաւ աշարէն», ասում է Օրբէլեան, աշարնքն Արևելեան Հայաստան, որտեղից իւր արշաւանքն էր սկսել։ Պատասխան ներքին մի դաւադրութեան շնորհիւ, աւաղանու համակրութիւնը և

«... մեծամեծացն (դարձաւ) առ Արղունն, զոր հանալ ի րանդէ կապանացն՝ թագաւորեցուցին և սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին զամենայն թշնամիս նորա։ Հասեալ զկնի սատակեցին զԱնձաղն և զհամահոխս իւր զՀասան Մանլի շէխն, զԱմիրալ Գիւանին⁷ զԱլինախն և զայլ բազումս»։ (Օրբլ. 426)։

⁷ «Ամիրալ—Դիւանի» անուան յիշատակութիւնն ունինք և նոյն շրջանի պատմութեան զանազան դէպքերի մէջ յիշատակուած աշարէս, 1) Անիի Տէրերի վերակացու կամ պատրոնների շարքի մէջ հանդիպում ենք «Ամիրալ Դիւանի (որդի Աւագայ որդւոյ Բանէի)» անունով մէկին, 1263 թ. իշխած. (Ալիշան, Շիրակ, էջ 101 ա)։ 2) նոյն 1263 թ. Անոյ արձանագրութիւնների մէջ կարդում ենք— ԶԺԻ [=1263] էլլանին, Շնորհիւն Ասաուժոյ մեք ատաղմաճիքս վասն յերկար կենդանութեան և վասն պատրոնաց «մերոց Ամիրալ Դիւանին և Սահմատին և Քարիմաղինին բարձաք ի յԱնս իրիցանուս դրամն...» (Ալիշան, Շիրակ, 62 ա.—Սարգսեան, Տեղագր. 133 —Կոստանեան, Վիմակ. Տարեգիր, 106).— 3) Բջնի արձանագրութիւնների մէջ կարդում ենք— «Յուսոփե Եանմահին Ասաուժոյ ևս Զաքարէ, որդի Ամիրալ Դիւանին և պարոն «Սաւաքին, թան տխարակ Աւագին, որդոյ տխարակ Բանէի... ի վերայ կալայ, որ ի Բջնի ալլ մարդոյ տիրութիւն շէխի և թողի «զամէն հարկ, զամիրաճակն, զհարսանէհակ, (= զհարսանեհարկ), զկովայհամարն, զկալաթաղարն, զսայլի սփն, զմահկանէն, և ատաարականն քան զդադմէն այլ իրք չտայ, յաղման շանէն...» որով վերացնում է ամեն տեսակի հարկ. (Շահխաթ. Աստրաղր. 5. 484. —Բ. 183.—Կոստ. Տարեգիր, 226).— 4) Անիի արձանագրութիւնների յետագայ շրջանում 1320 թ. դարձեալ հանդիպում ենք նոյն անուան յիշատակութեան նեւեալ արձանագրութեան մէջ.— «Թվ. ԶԿԹ. ողորմութեամբն Ասաուժոյ ևս Սուանդղէս զուգակից Աթաբակ Շահնշահի որ յայտ ամի էլ յաշխարհէ և տրամութիւն մեծ եղեւ մեզ և աշխարհիս արեկից, ևս ամուսին նորա դուստր Շամեաղին Ամիրալ Դիւանին... թողնում է իւր հայրենի քաղաք Անիի «զկովերոյն և զիշանուսն զհամրերեղէն և զդանաղիրն մեծի և փոքու...» (Ալիշան, Շիրակ, 62)։

Նորա առաջին գործերից մէկն է լինում Արևելեան Հայաստանի մէջ ներքին երկպառակութիւնների շնորհիւ ծագած խռովութիւնները վերացնել, ներքին կարգն ամրացնել և թէ Հայ ու Վրացի և թէ Աղուանից իշխաններին իւր կողմը դրաւել, այդ նպատակով Դաւիթ թագաւորի որդուն՝ վերահաստատում է Վրաստանում, Օրբէլեան Տարսաճիճ իշխանին տալիս է «զաթարէկութիւն աշխարհիս Հայոց», իրեն ցոյց էր տալիս

«... յոյժ սիրող քրիստոնէից և եկեղեցեաց... և րազում դիւրութիւն և ողորմութիւն առնէր նեղեալ ազգիս Հայոց: Եւ գնացեալ 'ի Տփղիս' ետ բերել զգիւանն արքունի և ընթերցաւ զամենայն դաւքարսն, և զի էին գրեալք ի դաւթարն անուանք վանօրէից Հայոց ի ներքոյ հարկի և դիւանի կայցեն. ապա ետ բերել զձեկնաւպար աւագ գիւանադարութեանն և փոխեաց զդաւքարն և եհան զանուանս վանօրէիցն աւելի քան 4150, և զհինն այրեաց հրով, և ալնալիս ազատեաց զամենայն եկեղեցիս: (Օրբէլ. 426—27):

Սորա այնպիսի դնահատելի արժանիքներ էին մի ժողովրդի աչքում, որ մինչ այդ ժամանակ միայն հալածանք, նեղութիւն, գերութիւն, հարկ ու վիշտ էր տեսել, որ առանձին համակրութիւն է ունենում զէպի Արղունը, որ «ողորմած և զթած եղև առ ամենևսեան» և նորա իշխանութեան հասնելն այլ կերպ չէր քացադրում, քան, որ «Աստուածն քրիստոնէից» էր դրդել աւագանիին Արղունին իշխանութեան կոչելու, թէև այդ համակրութիւնն ու բարեկամութիւնը քաղաքական խնդիր էլ էր, որպէսզի քրիստոնեաների օգնութեամբ կարողանայ թշնամիներին, յատկապէս Եգիպտացիներին, տիրել: (Օրմանեան, Ազգ. էջ 1705)*): Արղունն ևս զէպի հայերն ունեցած իւր համակրութիւնն աւելի ընդգծելու համար Տարսայիճ աթարէկի, իւր թեարկեալի որդուն՝ Ստեփանոս Օրբէլեան միտրօպօլիտին ընդունում է մեծ պատուով (1287) և «յոյժ հաճեցաւ և հրամայեաց զրել նմա... ետալլիս. և հաստատեաց զամենայն եկեղեցիս և զաշխարհն և զեպիսկոպոսունսն ի տ. Ստեփաննոս. և ետ նմա այլ ի դրանէն և փայլեալ և այնպէս յուղարկեաց յաթոս իւր»: (Օրբ. 429):

Ահա այս ընդհանուր համակրութեան իբրև մի արտայայտութիւն է և Թրիկի «Վասն Արղուն զանին և Բուղային» տաղը, որի առաջին խոկ տողերից պարզ երևում է թէ երգչի, — որ ար-

*) Ազգապատում. Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան. 1912. Կ. Պօլիս. Ա. Բ. հատ.

տայայտիչ է այս դէպքում բնդհանուր ժողովրդական զգացումների,—համակրութիւնը որի կողմն է Դառնալով Բուդային նա հարցնում է.

«Բուդան, դու սոնց կամիր նենգել

Աստուածադիր թագաւորին,

Զոր քրիստոնեայքն ամեն հաւասար

Ի յԱստուծոյ կու խնդրէին:

Որով երգիչը պատմական ճշտութեամբ տալիս է մեզ այն յոյսերի ամբողջութիւնը, որ «քրիստոնեայքն ամեն հաւասար» ազօթելով էին որոնում այդպիսի մէկին. որովհետեւ շատ հեռու չէր դեռ այն ժամանակը, երբ Արդունի նախորդը խորհում էր բառնել մարլման դամենայն ազգ», իսկ սա նկեղեցիները, վանքերը ապահարկ է անում, կրօնաւորներին ազատում տուրքերից, երկրի մէջ կարգ ու անդորրութիւն է հաստատում և ժողովրդին շունչ քաշելու հնարաւորութիւն տալիս: Անհնար էր, որ այդպիսի ժողովուրդը չասէր,

Արդուն դանըն Աստուած եղիր

Ո՛վ է յաղթող Արդուն դանին.

Արդունըն ի՞նչ վնաս գործեց

Գիտեմ որդին էր Արադին:

Վերջին տողից արդէն երևում է Յրիկի ժամանակակից անձն լինելու պարագան, որը «գիտեմ թէ ո՛վ էր Արդուն խանը: Այստեղից հետզհետէ առաջ են գալիս պատմական այն անցքները որ տալիս է տաղս, և որ կաշխատենք պարզել համառօտակի:

Այն որ ըզքեզ ի վեր քաշեց

Եւ քեզ երես դամէն բարին

Այնոր փոխըէն զի՛նչ խորհեցար...

Պալատական նոր զուգադրութիւնների շնորհիւ, պէտք էր ապահովել իւր գահի յարատեւութիւնը, եթէ ոչ իւր նախորդի պէս ինքն ևս կարող էր մի գիշերուայ մէջ գահազուրկ և կենազուրկ լինել: Արդունն, ինչպէս երևում է, համեմատաբար աննշան մարդկանցից «վեր էր քաշել» թէ Արուխին և Բուդային, և նոցա նմաններին: Երգիչը պատմական ճշմարտութիւնը կրկնելով, բայց և իւր նուրբ հեգնանքն ու անհամակրութիւնը չթաղցնելով, ասում է,

Դու քան զԱրդունըն չի՛ր պակաս,

Ի քո յանէգ խիստ կու վախին:

Բուզա էիր՝ շինքսանս եղար,

Բէյլարսն էլի իր հեծելին.

Չգիտեմ թէ գինշ կամիր լինել.

Դու չիր սրդի Չինկըդ գանին.

Հետեարար պէտք էր քաւականանալ այն ամենազօր դրու-
թեամբ, որին հասցրել էր քեզ Արդուն խանը, որովհետեւ

Դու քան զԱրդունքն չիր պակաս

Ի քո յահէդ խիստ կու վախին.

Իբրեւ «նահատագրական» տեսութեան հաւատացող, որ մա-
նուանդ աւելի ևս աչքի է ընկնում իւր «Լամն Թալաքին և Բուռ-
ջին» և «Լնդդէմ Թալաքին» տաղերի մէջ, Թրիկն բմբոստանում է
այն մտքի դէմ, թէ

Չինշ ի վերուստ քեզ չէր տըւած

Դու երբ կարիր համեւլ բանին.

Չոնալն խիստ ի վեր քարշէ,

Յետեւ զարնէ խիստ ի գետին. —

որի օրինակն իւր առաջն էր, նա առջիսարհ ամէն «վկայ է կան-
չում, որոնց մտքից դեռ չէր ելած այդ դէպքը, թէ

Տեսէք թէ ինչ արար Աստուած,

Ի հատուցումքն հրդօրին, —

Նորա բմբոստացած, չափից աւելի իւր սեփական ոյժերի վրայ
վստահացած ձեռնարկութեան պատճառով, որի հետեանքն այն
եղաւ, որ

Քաշեց ըզրարձըրն յաթուոյ

Չախեց ըզզլուխըն վիշաօլին, —

որովհետեւ ժողովրդական իմաստասիրութիւնը հասցրել էր նորան
այն խորին համոզման, թէ «խիստ է ընդդէմ խթանի տրաղել»
կամ «սրդի գլխին թանցքով տալ չի լինել», որ արտայայտում է
այսպէս.

Ով կուորն տայ թաղաւորաց,

Իւրըն բերէ կործանութիւն.

Եւ այդ կործանութիւնը շատ չէ աշանում այն անձի նկատ-
մամբ, որին

Յորժամ ձգէ Աստուած յաշից...

Հանց խայտառակ հրապարկէ,

Չինշ որ արար հեռ Բուզային.

այսինքն, որ «օրթախները» ընկերշակ-դաւառիրները դատապարտութեան՝ անէծքի արժանացան, որոնց նկատմամբ նոյն իսկ Թաթարների հովանաւոր Սուրբ Յովհաննէսն իսկ երես է դարձնում:

Սուրբ Յովհաննէս իրեն խրոսով

Այն անօրէն Թուման-Ճուխլն,

որ մինչ այն տատիճան մոռացել էր իրեն և ամեն ինչ, որ

Իսկի չաժեր դԱտոււած ի միտ,

Չունէր երկիւղ ի յիւր սրբախն:

Հանց խորտակէ Ատոււած ըզնա,

Որ իւր ազգովն ամէն ջրնջին

Տիրասըպան, Ատոււածուրաց,

Լիրբ, և անամօթ այն շուն Սօֆին:

Այսպիսով պատմագրի մոռացուած երկու անուն, շնորհիւ Թրիկի այս տաղի, այն է «անօրէն Թուման ճուխլ» և «անամօթ շուն Սօֆի» անուններն աւելանում են պատմական կեդեքիչների այն շարքին, որ Հայ ազգի ոսկր ու կաշին իսկ հալեցնելու ոչ մի ջանք չեն խնայել: Այրուած սրտի, հոգեկան դառնութեան փոքր ինչ մխիթարութիւն էր այդպիսիների նկատմամբ «Ատոււածոյ դատաստանի» արագ հատուցումը երգչի աչքում, և նա իւր նուրբ երգիծանքով իւր թշնամիների հասցէին մի առանձին բաւականութեամբ է ուղղում ընկճուածի հրճուածքը,

Գիտեմ կային հանցեղ մարդիք,

Որ ի մեր շարուն խընդային.

Երբ նըստէաք ի հրապարակ

Ամէնն զմեզ ծիծաղէին,

Բայց և այնպէս

Հանց բարեաես աշուի ունինք,

Որ նոքա այլ զըլխիվայրին:

Թէ «Ատոււածոյ դատաստանը արագ հասնել» կարող է, այս դադստիարը, համարեա, դարու մտածութեան, ոգու արտայայտութիւն է, որ նկատում ենք նաև Օրբելեանի մէջ. նա մի առանձին բաւականութեամբ է պատմում «թէ օրպէս փոյթ ընդ փոյթ էառ Ատոււած զվրէժ պատուհտին... և խնդրեաց իրաւունս» (Օրբլ. 443), երբ պատմում է իրեն աթոռ տուող Կոստանդին Գրոնազործի դատապարտութիւնը, և չաջորդող Ստեփաննոս Դ.-ի դերութիւնը զէպի եզիպտոս. (1292 թ.),

Մինչև այստեղ Ֆրիկի տաղի մէջ եղած պատմական տեղեկութիւններից երևեցաւ, որ տաղս գրուած պիտի լինի Բ՛ջ առա՞ծ Բան 1282 թ.։ Սակայն հետևեալ տողերը պատմական-ժամանակագրական այդ թիւն աւելի մօտեցնում են դարու վերջին։ Իսլաւ-գիրների մահուան մասին զանազան խորհրդածութիւններ գրողում են նորան բողոքել, ըստ իւր հայեցակէտի, մի անմեղի արեան թափելու դէմ. որ կամենում է նաև հրապարակով պաշտպանել.

Զինչ Մասաա չի կան կան՝ հաւասար

Ամենեքեան թող ժողովեն,

Որ աղաչենք զՏէր Աստուած,

Որ ցուցանէ Արդուն զանին,

Թէ չէ աղէկ այն արտասուքն,

Որ թափեցին Օրտուղանին։

Սա հրամայէ հոգցող անուն

Թաշար, Ղազան, Սաղադալին,

Թէ՛ «Նուա հոգցէք զիւրեանց բաներդ,

Թէ չէ ի հետ ձեզ պարապին»։

Ընագիրն այս երկու քառեակի մէջ բաւական խառն է, որովհետև պատմական անցքերին և անձերին անծանօթ յետագայ գրիչը չէ կարողացել յատուկ անունները որոշել և ճշգրտեամբ գրել։ Այսպէս ՉԹ-ն ունի չոր թափեցին աւել բախրնիք՝ որ յայտնապէս պէտք է կարդալ «Աւրդուխանին», և ապա շարունակութիւնը՝

Սա հրամայէ հոգցող անուն

Թաշար, դուշան, սա զաղաւլին,

որ պէտք է կարդալ իբրև պատմական անուններ՝ Թաշար, Ղազան, Սաղադալին, որ Ղազան անունը ամենայն հեշտութեամբ կարող էր խեղաթիւրուել և դուշան դառնալ, ա և ուլի դ և չ տառերի ձեռագրական նմանութիւններից. իսկ Սաղադալին անունը՝ Սա զաղաւլին ոչինչ չնշանակող ձևակերպութիւն ստանալով։ ՉԹ-ի մէջ պարզած այդ թխալներն իրենց պատմական արժէքին վերածելու իրաւունք է տալիս մեզ Օրբէլեանը։

Պատմելով նոյն այս Արդուն խանի մահը, պատմիչը գրում է. — «... եւ պատճառ մահու նորա եղև հարձ մի յոյժ սիրեցեալ, յորմէ դեղակուր լինի և վճարի ի դաշտին Մուղանայ ի տօնի Թէոդորոսի»։ Որ և ի մահուան նորա լինի կո-

²) 1289 թ. (Հեթում Պատմիչ թաթարաց. Վինետ. 1842. էջ 85), յունիսի 8-ին (Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1707),

տորուած բազում մեծամեծ աւագանւոյն՝ Խոջանիւն, որ էր գանձապետ արքայի, և Սուլտանիւն, որ էր ի վերայ կերակրոցն և ըմպելիացն, և Չիբուիւն և Աւրտուղանիւն, որք էին ի վերայ դատաստանացն, և մեծ զիւանին Սաղադաւիւն՝ բարեբարոյ Ջհաին, որ էր ի վերայ ամենայն հարկաց աշխարհիս... Զօրագլխացն և մեծամեծացն եղեալ յերկփեղկա՝ ոմանք կոչէին զԲայտուն ի Բաղդատայ՝ ազգական Արղունին, զի գիցեն ի տախտն արքայութեան, և ոմանք փութացուցանէին զեղբայր Արղունին զՔեղաթուն ի Հոռոմոց: Որ և եկեալ նստաւ ի տախտն արքայութեան՝ զան ի վերայ ամենայն աշխարհի, ի թուականութեան Հայոց 240 (= 1291) — Օրբէլ. 467—68.

Արղունի ազգական Բայտունի (որ Ապաղայի կին Մարիամ Դեսպինայի որդեգիրն էր) և իւր եղբայր Քեղաթունի՝ մէջ ժառանգական իշխանութեան համար պատերազմ ծագելով, և իրար զէմ մաքառելով խանական թախտը գրաւելու համար,

«... դայ ի Սորասանայ Ղազանն, որդի Արղունին, որդւոյ Ապաղային, ի խնդիր հայրենական աթոռոյն, ամենայն զօրօքն Սորասանայ... որոց զօրագլուխք՝... Խութլու շահն... և անյաղթն ի պատերազմունա և բաղմահնարն Նաւուզ... որդի Արղունի^{*)}, որ եկեաց պետ և պասխաղ ի վերայ ամենայն աշխարհիս. և բազում ոճիրս գործեալ էր ապստամբութեամբ ընդ Արղունին և որդւոյ իւրոյ Ղազանին և այժմ միարանեալ էր ընդ սմա... Յորմէ երկուցեալ մեծ բիւրապետին Քալաթին՝ զնաց և խառնեցաւ ի Նաւուզն... (Օրբէլ. 470—71)

որի հետեանքն է լինում Բայտունի յաղթութիւն ու գերի ընկնելը, և Ղազանի յաղթութիւնը, որին «և նստուցին... ի տախտ արքայութեան հօր իւրոյ Արղունին», 1295 թուին:

Պատմական այս կոչումներից շատ պարզ է, որ Չիբի մէջ աղաւաղուած բառերը բնագրի մէջ որոշ պատմական անուններ էին և յայտնի դեր կատարած անձեր, որոնք Արղունի իշխանութեան ժամանակ որոշ դիրք ունէին, — Օրղուխանը՝ իբրեւ դատաւոր, Սաղադաւին՝ իբրեւ Սանիպ դիւանի կամ «մեծ Դիւանի», որ 1286 թուականին միւս Սահիպ-գիւանի մեծ խոջային՝ Թուանելուց յեառ (Օրբէլ. 426), հաւանօրէն նորա տեղն էր անցած, Հա-

^{*)} Հեթում էջ 59. — որին անուանում է և Ռէզայիտ, Էրեմի-Թուրեմի մականուամբ, որ նշանակում է գտաւ զհարուսեալն.

^{**)} Նախորդ հարկահաւաք Արղունի որդին էր. տես վերը:

զանք՝ իբրև Արղուն խանի հարադատ որդի և Թաշարն՝ իբրև բիւրապետ և հաւատարիմ յադթական զօրավար, որ Արղունի մահից յետոյ պահ մի անցնում է նորա հակառակորդների շարքը, քայց հեռատեսութեամբ նորից վերադառնում նորա որդու համակրողների շարքը, ինչպէս և նաւաուզը:

Պատմական այս եղելութիւնները թեթեւ ակնարկով միայն անցնող և իբրև ամենքին շատ լաւ յայտնի դէպքերի ու անձերի մասին մի ակնարկն ևս քաւական համարող այդ յիշատակութեան եղանակը, շատ պարզ ցոյց են տալիս, որ Ֆրիկը շատ մօտ ծանօթ էր այդ բոլոր անցած-դարձածին, ապրած այդ կեանքը և շրջանը, համարեա այն չափով որ չափով տեսնում ենք պատմաբանի դեր առած Ստեփաննոս Օրդուխանին:

Եղբակացութիւնը պարզ է, որ Ֆրիկն ապրում էր այդ փամանակամիջոցին և լաւ ծանօթ, — ականատեսի ծանօթութեամբ, — Արղուն խանի իշխանութեան բոլոր դէպքերին, այն է մինչև 1291 թուականի վերջը:

Ենթադրել, որ Ֆրիկն իբրև յետագայ դարերում ապրած մէկը կարող էր լսած կամ կարդացած լինել այդ ամենը և իւր տաղը երգած, — անհնար է. նախ նա կարդալ չդիտէր, ինչպէս տեսանք. երկրորդ՝ այդ ամենից ականատեսի, այդ կեանքով ապրած երգչի տպաւորութիւնն անհերքելի է, որը միայն կարող էր տալ այդպիսի մանրամասնութիւններ, անձերի անսխալ ու որոշակի անուններ, միմիայն նոյն ժամանակին ապրած, նոյն կեանքով տառնալից մարդը, որի տպացոյցներն առատ են վերն առաջ քերած ստղի մէջ:

Վերն առաջ քերած երկու քառասուղն, ըստ իս, այսպէս պէտք է հաշկանալ. Օրդուխանն ևս, ինչպէս և նաւաուզը, որոշ ժամանակ հակառակորդ են եղել Արղունին, ապա դաժնապէս պատճառներից զրդուած անցել են Արղունի կողմը, որի սրտից, բնական էր, չէր անցել կասկածը և որը թերևս նեղել ու տանջել էր Օրդուխանին, որի համար և երգիչն Արղունին մեղադրում է «թէ չէ աղէկ այն արտասուքն», որ Օրդուխանին թափել է տաւել. տպագայում նորա հաւատարմութեան յայտնի գրաւական ստանալով՝ նշանակում է «դատաւոր», որ իբրև հաւատարիմ մէկն Արղունին, իբրև «հողցող անուն» զգուշացնում է բիւրապետ Թաշարին, զահաժառանգ Ղադանին և մեծ դատաւոր Սադադաւին, թէ

Շուտ հողցէր զձեր բաներդ,

Թէ չէ ի հետ ձեզ պարապին.

այսինքն չիմնասն եղած Բուղայի և Արուխի պէս «ի վեր քաշած» և իրենց տիրոջ դէմ ապստամբութիւն նիւթող անձեր, իրենց

հաշիւը ձեզ հետ կարող են տեսնել, «ի հետ ձեզ պարապել»:

Թէ Զրիկն ապրել է Թաթարների արշաւանքի ժամանակաշրջանում, մեզ համար որեւէ կասկած չեն թողնում այն հատուկ տր ակնարկները, որ դրուած են նորա տաղերի մէջ:

Վերն արդէն տեսանք, որ իւր տաղերից մէկի մէջ նա պահանջում է, թէ

Ոչ տուն, ոչ տեղ ունիմ, կու խոցիմ

ի յանհաւատուն.

որ պարզ ակնարկէ Թաթարների նկատմամբ:

Մի այլ տեղ, քաջութիւնը գովելով, ասումէ,

Յորժամ մանկութիւն ցուցնէ

ի ղանէն պարգեք գտանէ.

ԺԹ. 23.

Իւր մի այլ տաղի մէջ Զրիկը գանգատւում է.

Ես ինչ գիտէի, եղբարք, թէ մեզաց դարն հանց

լինենայ,

Ջիւնչ որ կու քաշեմք հիմիկ շատ շարիս և վրձար

չի կայ.

որ պարզ ակնարկ է իւր ժամանակի՝ Թաթարների տիրապետութեան օրերի կրած նեղութիւնների, երբ անվերջ «չարիս» էին կրում և որին «վճար չի կայ», վերջ չը կայ, և որ համեմատելով «մեզաց դարի» հետ, որի մասին ազատ գաղափար ունէր, կարծում է, որ գորանից աւելի նեղութիւն և շարիս պիտի չկրէին մարդիկ:

Իւր «Ընդդէմ Ֆալաքին» գեղեցիկ տաղի մէջ այդ ակնարկն աւելի ևս պարզ է.

Զանգէտ աւ գնաքաս մարդըն

յաստընւորս աունես ձեռնաւոր,

Զիմաստուն մարդկանց ըզհացն

կու ձգես ի սար կամ ի ձոր.

Հիմիկ դըժարեց քաներս,

որ Թաթարն եղաւ թագաւոր,

Զըրկեց զամենայն աշխարհս

ու զգողերն եզիր մեծաւոր.

Այս այլ չի մընայ հանցեղ

ու Ֆալաքն ոչում կարեւոր,

Զարնու և ձգէ ի վայր:

Համարէ զոչոք թագաւոր:

Իկ. 17—22.

Ֆրիկի ժամանակի ու շրջանի որոշման համար մի առանձին կարևորութիւն են ստանում այդ հատ ու կտոր ակնարկները, մանաւանդ վերջին տողերը, ուր գանդատուելով բազդի փոփոխական խաղերի և անիրաւացի իրականութեան դէմ, որ քմահաճով «գիմաստուն մարդկանց գնացն ի սար կամ ի ձոր» է ձգում, կամ «ի գիտուն մարդն» խորը նայում, որոնցից մէկն էր համարում, հաւանորէն, և իրեն, իսկ «զանգէտ ու զնաքատ մարդն յասարնւորս ձեռնաւոր» դարձնում, ֆրիկն անյոյս գանդատի ձայն է բարձրացնում, թէ

Հիմիկ դրժարեց բաներս,

որ թաթարն եղաւ թագաւոր.

Զբրկեց զամենայն աշխարհս

ու զգոգերն եղիր մեծաւոր:

Այսքան պարզ ցուցում ժամանակի նկատմամբ այլևս տեղիք չեն թողնում ճշմարտութեամբ որոշելու նորա ապրած շրջանը:

Ֆրիկն իրաւունք ունէր դժգոհ լինելու թաթարների ընդհանուր տիրապետութեան շրջանի կարգերից, ընդհանրապէս՝ իրրե իւր սիրած երկրի աւեր ու կործանման պատճառ, մասնաւորապէս՝ աւելի ևս պիտի զգար այդ նորա սիրտը, կսկծար և բողոքէր այդ տիրապետութեան դէմ, որոհեաւ իւր սեփական դաւաճն էր «գրաւ դրած ուստի ճուղապ գնալուն» համար: Հասկանալի է, որ այդ բոլորը պիտի արտայայտուէր նորա տաղերի մէջ և այդ դժգոհութիւնը հանրութեան բաժին դառնար, պախարակելով այն տիրապետութիւնը, ուր «գոգերն են մեծաւոր» և որոնք առանց քաշուելու «զամենայն աշխարհ» են գրկում:

Թուի թէ թաթար իշխաններն ևս բարի աչքով չեն նայել այդ ըմբոստ հոգու վրայ, որի հոգու անձնական ըմբոստացումների արտայայտութիւնը, իւր տաղերի շնորհիւ հանրային սեփականութիւն են դառնում, խուլ անբաւականութիւն և դսպուած դժգոհութիւն սնուցանելով իրեն լսող ու երգող ժողովրդի մէջ: Հաւանորէն թաթար իշխաններն ևս նոյն դրամով են հատուցել իրենց համակրութեան և հակակրութեան արտայայտութիւնը, այդ «մեղաւոր և աղքատ», բայց «ուստի ճուղապ» տալու ընդունակ յանդուգն աշուղին, և արգելած պիտի լինին ֆրիկի տաղերի ազատ երգելն ու տարածումը: Մանաւանդ, որ նորա այդ բողոքի վերջին երկտողը, ըմբոստացողի զօրեղ ձայնի հետ և հետա-

և որ ապագայի յայտերի մի նշոյլ է տալիս, թէ

Այս չի մընայ հանցեղ

ու Ֆալաքն ոչում կարևոր՝

Զարնու ու ձրգէ ի վայր

չհամարէ զոչոք թագաւոր:

Այսպիսի մի ենթադրութեան հանգելու մեղ իրաւունք է տալիս այն հանդամանքը, որ նորա հոգեկան բմբուսացման այդ բողոք տողերը մեր աչքի անցրած տաղարաններից մեծագոյն մասի մէջ չկան, հանուած են, և այդ «գրաքննական» արարքը թերեւ շատ կանուխ ժամանակի գործ է, որով և արտագրող գրիչները զուրկ են եղել այդ տողերը իրենց տաղարանների մէջ հնարաւորութիւնից մտնելու: Այսպէս՝ Երուսաղէմի № 743, Վիեննայի № 797, Ս. Ղազարի № 1823, Անտոնեան միաբանութեան № 216 և նոցանից իրրեւ արտատպութիւն հրատարակուած «Սիօն»-ում և Ա. Չոպանեանի «Հայ էջեր»-ի մէջ այդ բողոք—տողերը չկան, և միայն բարեբաղդ դիպուածով պահուած են Օրսֆորտի Բողիկեան գրատան F. 16 ՁՌ—ի մէջ:

Յերկի «Ընդգէմ Ֆալաքին» տաղի մէջ մի ակնարկ ևս կայ, որով թէ տաղի գրութեան ժամանակը կարելի է որոշել մօտաւորապէս և թէ թաթարների արշաւանքների ժամանակ ապրած մէկը լինելու մի այլ ապացոյց գտնել: Բախտի՛ Ֆալաքի սիփոյնական ու յեղիեղուկ լինելու նկատմամբ, ասում է.

Յորժամ որ ի յեա քակիս ու ձրգես

ի յաչքրդ խոլոր,

Ոչ թուղթ, ոչ դալամն օգնէ, և ոչ հարկը

հազար ձիաւոր:

Տառ ի վերջն էի վայր ձրգես, չի մընու

զոչ ոք թագաւոր

Հընցդուն քար ափով ածես, որ չօղնէ

հազար սրմատոր:

Սա՛նիւղ սկաննն ասկնք, որ մըլքեց զերկեր նա սոլոր

Հանցեղ սիասաթ ունէր, որ չունէր ոչ ոք թագաւոր:

Իէ. 27—32:

Պատմելով Մմբատ Օրբելեանի մասին, թէ Արդուն աստիկանը և հարկահաւաքը իւր երախտադիտութեան իրրեւ արտայայտութիւն Սիւնեաց իշխանութեան մէջ վերահաստատելով և Աւաղի իշխանութեան ևս տիրանալ տալով, Ստեփաննոս Օրբէլեանն ասում է.

«... տայ զդուստր նորա (=Աւագի) զՅօշաֆն ի կնու-
թիւն մեծ խոջային սանիպ զիւանին, որ ունեւ ի բռին զա-
մենայն տախարնս Խեռութեանն Ապաղայ զանին... և նա էր
զիւանի զլուխ և վերակացու ամենայնին. և էր այս 1718
թուին, (=1269), Բայց. արքայն... Հուլաւու զան մեռանի
ի 1713 (=1264) թուին. ընդ նմին... և կին նորա, որք զե-
ղակուր եղեն ի բաղմահնար խոջայէն սանիպեն...» (Օրրլ.
418—19, — Զամշ. Գ. 259—60):

Ապա պատմելով Սմբատի անդաւակ լինելու մասին, որդե-
գրում է իւր եղբոր որդի Տարսայիճին,

«... զնաց ի մեծ զիւանն արքունի առ Արղուն և
Սանիպն ի Դաւրէժ... անդ հիւանդացաւ... և մեռաւ (†1273)
...և տուեալ զամենայն իշխանութիւն իւր ի... Տարսայիճն
յանձնի զնա Արղունին և Սանիպին...» — (Օրրլ. 419—420).
Վերջին անգամ Սանիպին հանդիպում ենք Ապաղայ խանի որդու՝
Արղունի իշխանութեան ժամանակ և իւր թշնամիների թւում կո-
տորուածների մէջ յիշատակուած նաև «զՍանիպ զիւանն», 1286
թ. — (Տես վերը, էջ 38. — Օրրլ. 426). — Որով մի մօտաւորապէս
որոշ տարեթիւ ենք ստանում «Յաւաքի» տաղի գրուելուն, այն է
ոչ կանուխ քան 1286 թ. երբ սպանւում է Սանիպ զիւանին*),
որ չնայելով, որ

... մլքեց զերկիր նա բոլոր,
և

Հանցեղ սխառաթ ունէր, որ շունէր

ոչ ոք թաղաւոր,

բայց և այնպէս Յաւաքի յեղյեղուկ ու անորոշ երեսից նա ևս
սպանւում է և տուժում:

Աչքի առաջ ունենալով, որ Ֆրիկը ծանօթ է 1291 թուակա-
նին տեղի ունեցած զէպքերի հետ, փորձենք որոշել թէ ինքը՝
երգիչը երբ պէտք է ծնուած և փախճանուած լինէր: — Մի աղօտ
ակնարկ այդ մասին դաժնում ենք նայն «Լնդդէմ Յաւաքին» տաղի
մէջ. Յաւաքից զանազան խնդիրների լուծում խնդրելով, նորան

Յաւաքն պաղխուեն կու տայ,

«Մի հաջեր, անդէա հալնուոր,

Քանի ևս Յաւաք ևմ լիւ,

Հեմ տեսն քան բղբեզ մոլոր.

Իէ. 46—47.

*) «Սանիպ զիւանի» պաշտօնի յիշատակութեան մասին տես
վերը, էջ 181.

ուրեմն «Ֆալաք»-ը գրելու ժամանակ Ֆրիկն արդէն «հալկոր» էր:

Մի այդպիսի ակնարկ կայ և «Վասն Արղուն զանին և Բուղային» տաղի մէջ, ուր երգիչը զանգատուած է

«Աւուրքս անցաւ հեա Մասասիս

եզըր չի կայ, հուն չերեին.

Յաւս երկարեց, չի յոսկր անցաւ

Այլ չի մընաց համբերութիւն»:

Արդ այդ տաղը գրուած պիտի լինի ոչ կանուխ քան 1291 թ. և հաւանորէն նոյն այդ թուականին, երբ իւր տարիքի մասին արած ակնարկից տեղեկանում ենք, որ նորա «աւուրքն անցած» են, որ աւելի զօրեղ արտայայտութիւն է քան «հալկոր» եզրը: Ուրեմն «Ֆալաք»-ի տաղն աւելի առաջ էր գրուած քան «Արղունի և Բուղայի» տաղը: Արդ ենթադրելով, որ «Ֆալաքն» աւելի վաղ արտագրութիւն է, քան Արղուն խանի տաղը, որովհետեւ Արղունի տաղի մէջ նա աւելի լաւատես է, քան «Ֆալաքի» մէջ, որի յոռետեսութեան ակնարկները թերեւ 1286 թ. առաջ եղած պատմական անցքերն են ունեցել ի նկատի, ուր և յիշատակուած է Սահիպ-գիւանի մահը, միւս կողմից «աւուրքս անցան» եզրը իբրեւ տարիք ընդունելով 75—80 տարեկան հասակի մի ակնարկ, ուրեմն պէտք է ենթադրել, որ Ֆրիկը ծնուած պիտի լինի 1210—20 թուականներին և հաւանորէն վախճանուած ժգ. դարու վերջերը և կամ ամենաուշը ժդ. դարի առաջին տասնամեակում, ենթադրելով, որ «հալկոր» և «աւուրքն անցած» Ֆրիկը կարող էր «սիրող վաներուն» լինելուց յետոյ աւելի բարերաստիկ օրեր ունեցած և 10—20 տարի ևս ապրած լինէր:

Եզրակացութիւնս անշուշտ լոկ ենթադրական է, սակայն ոչ անհաւանական:

Այսպիսով Կ. Պօլսի «Երկարդնդի» կարծիքը՝ Ֆրիկը ժե. դարում ապրած համարելը ոչ մի հիմք չէ կարող ունենալ, մանաւանդ, որ ինչպէս գիտենք $246 = 1513$ թ. արդէն տպագրուած Տաղարանի մէջ նորա տաղերից մէկն է մտնում:

Նոյնպէս անհաւանական է և Ալիշանի կարծիքը, որ «ժե. դարէս ետք ալ չէ» ասելով է շատանում, մի ամբողջ դարի տարբերութեամբ մեր ենթադրութիւնից:—Աւելի մօտենում է Հ. Պատուրեանի կարծիքը, որ վախճանուած է դնում 1330 թ. միայն, այն անապացոյց ենթադրութեամբ, թէ «Ֆրիկ» անունը Քաշատուր Կեչառեցու կեղծ անունն էր, որ ոչ մի հիմք չունի, քանի որ տեսանք արդէն, թէ Ֆրիկը ոչ վարդապետ էր և ոչ իսկ առհասարակ դրագէտ անձն:

Երգչիս «Ֆրիկ» անուան նկատմամբ եղած կարծիքները հանգում են այն ենթադրութեան, որ դա կեղծ անուն պիտի լինի, ինչպէս տեսանք վերն առաջ բերած կոչումների մէջ (Հ. Պատուրեան, Ա. Զօպանեան, «Սիօն»),—և որի իսկական անունը դեռ խնդրելի է:

Մենք ևս այդ կարծիքի ենք, այնէ, որ Ֆրիկը երգչիս իսկական անունը չէ, այլ նորա գրական անուն, կեղծանունն է: Բնական հարց է առաջ գալիս, ինչ էր ուրեմն նորա իսկական անունը: Պէտք է նկատել, որ Ֆրիկ անունը մեր գրական աշխարհում շատ օտար է, նոյն իսկ հազուադէպ մի եզակի անուն, որպիսին չենք հանդիպում նաև մեր ժողովրդական անունների շարքում, ոչ էլ անունների սովորական կրճատումների մէջ:

Ենթադրել, որ այդ անունը առաջ է եկել Եփրեմ, Եփրիկ անուններից՝ դժուարանում ենք, որոնց հետ թէև հեռաւոր մի արձագանդ ու ազդակցութիւն ունենալու հնչիւն ունի:—Մեր պատմական անցեալն ևս այդպիսի մի անուան ժառանգութիւն թողած չէ, եթէ ի նկատի չառնենք Կիլիկիան շրջանի օրերը, երբ օտար ազդեցութեամբ թերևս այդպիսի անուններ գործածութեան մէջ մտած լինէին, այն ևս խիստ սակաւաթիւ, որ թերևս Ֆրեդերիկ անուան աղջատումը կամ նուազականը ենթադրուէր:

Մօտաւոր մի անուան հանդիպում ենք ԺԱ. դարի սկզբներին Անիի ս. Փրկիչ եկեղեցու (աւարտած 1033—34 թուականներին) ներսն եղած բաղձաթիւ պատկերների շարքում, Մատթէոս Աւետարանչի պատկերի ներքև նկարուած է մէկը՝ ծնկաչօք աղօթելիս կամ Աւետարանչի բարեխօսութիւնը հայցելիս և այդ ծունկ եկածի տակ կարդացւում է «Սարգիս Գաբրիէլ կամ Փարչիկ» *) Այդ անունը հեռաւոր մի առնչութիւն չունի արդեօք Ֆրիկի հետ, իւր այդ ձևի մէջ իսկ հայ անուանակոչութեան հազուադէպ օրինակներից մէկը լինելով, հաւանօրէն օտարամուտ, թէև հայացած իւր իկ մասնիկով, թէ «Փաբիկ» բառը պէտք է հասկանալ իբրև արհեստի ցուցում, այսինքն «փաբ» անոգ, նկարագարող, նկարիչ կըն. (ինչպէս կարծում է մեր բարեկամ պրօֆ. Ն. Ադոնց). — ինչպէս Անիի նոյնշրջանի մի արձանադրութեան մէջ հանդիպում ենք մի այլ «Սարգիս լաբարաբի» **)

Փաբիկ անուան մօտաւոր մի անուան հանդիպում ենք «Դիւան Հայոց Պատմութեան» հատ. Ժ. գրքի «Մանր Պատմագիր»

*) Братская помощь, Гроф. Н. Մանի յօդուածը, էջ 207. — Արիստ. աքրեպս. Սեդրակեան «Հայաստանեայց եկեղեցու պատկերալարգութիւն», Ս. Պետրք. 1904. էջ 93.

**) Ալիշան, Շիրակ, էջ 53.

Յետքի մէջ^{*)} ուր կարդում ենք. «Կուրավցին (=Մշոյ Մ. Կարապետի միաբան Մարտիրոս Լախակոպոս) ալ ցորէն բերելու համար գնացած էր Մուշ, վերադարձաւ վաճառելու Եւ Էմին փաշան ալ Քեշիշ օղլիի տղաներով Բաղէշն էր. Կուրավցին Ֆրոբիկ Դաւիթն յուզարկեց Բաղէշ՝ Քէշիշ օղլենց մօտ (ՌՄՀԲ=1830-ին), անոնցմէ տեղեկանալ, թէ ինչ կայ ինչ չկայ...» — Արդեօք յառուկ անունէ Ֆրոբիկ, որ խիստ հաղուադէպ կրճատումներից է, թէ որ և է արուեստի կամ պարագմութի ցուցումն է, դժուարանում ենք ասել, սակայն հակամէտ ենք որոշ նմանութիւն հանելու Ֆրոբիկ և վրոբիկ բառերի մէջ, որով Դաւիթ անունն մի մակդիր է դառնում Ֆրոբիկը, իբրեւ նորա հայրենիքը մատնանշող մի բառ:

Ֆրիկ անունն մօտաւոր ալ մի անուն հանդիպում ենք Դօշ Մխիթարի վանքի արձանագրութիւնների շարքում, 1231 թ. գրուած, որով վանքի միաբանութիւնը խոստանում է տալ «...դ՛ե խորանս Մարտիրոսի, Գրիգորի, Փիրաժի^{**)}, Թամարին, Նաղխաթունին և Մատթէոսի անխափան...» պատարագ^{***)}:

Նոյն անունն, առանց որևէ փոփոխութեան, հանդիպում ենք Թաւրիղի առաջնորդարանի ձեռագրներից մէկի մէջ, որ մի «ժողովածու» է^{†)}՝ գանազան նիւթերի և գրուած հայոց ՊՍ=1391 թուականին, (էջ 1^ր) պատահում ենք հետևեալ փոքրիկ յիշատակարանիս — «Ով որ ձրիկս յիշէ նալ ձեռամբ յօհանէս մեղապարտի որ շղի աթալաէի սվ որ զողորմիան պարզեէ նալ հաղորայպատիւն «սոնուց ի ք՛սէ և նմալ փառք յախտեան զաւիտենից ամէն...» — Յիշատակարանս, որ ըստ ինքեան ոչ մի նոր տեղեկութիւն չէ

*) Դիւան. հատ. Ժ. էջ 531.

**) Հետաքրքրական է արձանագրութեանս վերապատկերութիւնը. արդեօք Փիրաժ է, թէ Փիրակ այդ անունը, որ աւելի մօտ կլինէր մեր հեղինակի անունն:

***) «Յուսոփս աստուծոյ. ք՛. Կըրարքս Մարտիրոս և Գրիգոր և ամուսին Թամար միաբանեալ Եփրեմա շինեցաք զեկեղեցիս, վասն որոյ տնկեցաք զայդիսն. տէր Յովհաննէս և միաբանքս և տուն նոցա պատարագ զեկեղեցիս ք՛. տաւնն սրբոյն Գրիգորի դ՛ե խորանս Մարտիրոսի, Գրիգորի, Փիրաժի, Թամարին, Նաղխաթունին և Մատթէոսի. անխափան. կատարիչքն արշնին յատուծոյ. Ե՛ձ. [=1231]. — Բարխուդարեան Մակար Լախակոպոս. «Արցախ», Բագու, 1895, էջ 352. — Կ. Կոստանեան «Վիմական Տաւեղի», Պետր. 1913, էջ 75.

†) Հ Աճառեան, «Յուզակ Հայեւեան Ձեռագրաց Թուրիպի», 1910, Վիեննա, էջ 46, «Յուզակ Ձեռագրաց Առաջնորդարանին Թաւրիղի», № 3 ձեռագրի:

աւելացնում մեզ հետաքրքրող բանաստեղծի անձի և ժամանակի նկատմամբ, իւր առանձին նշանակութիւնն է ստանում մեզ համար լոկ այն տեսաւէկից, որ մինչև այժմ ոչ մի տեղ չհանադիպած այդ անունը կրեում է յիշատակարանիս մէջ, ոչ աղաւաղած, այլ իւր իսկ բուն ձևով:

Մեզ համար այդ յիշատակարանը մի նոր և առանձին գնահատութիւն է ստանում, «Ժողովածուի» մէջ դանդաղ էջ 68^Ն մի այլ Յիշատակարանով, որ Աւետարանի Մեկնութեան հեղինակինն է:

«Արդ ես վերջին սպասօրաց բանին. և տրուպս բանասիրաց մթ» քչյ որ միայն անուամբ և ոչ արդեամբ տխեղծ մտօք և և տարտամ լեզուաւ ձեռնարկեցի յայս գ[՜]ծ տեսու[՜]ե. ոչ աւելի հոգացեալ, այլ ճշտուե[՜]ն հետեւե[՜]ալ..... Արդ եղև զբաւ համառօտ բանիցս քարոզու[՜]ե ի թուիս հայոց. ՊԽ. [=1391] առ ոտս բարդիւնարան մեծ հոնտորին Դրիգորի մեծ. յերկիւս կրնզակոյ, ի վանիս Ապրակունեաց. Որ և այս ի նորին նշուլից շնորհացն բառեալ դժագրեցի. առ ի յիշատակ առ յապայ եղելոց մանկանց և եկեղեցեացդ հայտա[՜]ց. Այլ որք գաղափարէք զբեռնիք զսակաւ «յիշատակիկս մեր ի վշք զբոյս, զի և զուք յիշեալ լիջիք ի տէ... ևն» (fol. 68^Ն):

Նոյն «Ժողովածուի» էջ 118^Բ, Սաղմոսի Մեկնութեան Յիշատակարանի մէջ կարդում ենք, ի միջի այլոց, — «Ուստի և այս բառուշու[՜]ի սաղմոսի... ի գանձարան ճոխուե[՜]ց մանգանց... արեկցի... և զպակասն... ներեսցի... և սրբեսցի խիղճ վտանգաւոր հոգոյս. ընդ որս և երիցս երջանիկ վարժապետին իմոյ. Յոհաննու Որստնեցոյ յիշ[ա]տակն ա[՜]հնու[՜]ք եղիցի, որ նախ երից բաժաց փոխզւ[՜] առ... ք[՜]ս և զմեզ որք թողեալ. կամք տարատուեալ ի մէջ յոգնաթիւ շարեաց... կմ ժամանակիս դառնուե[՜]ց սյորում ասպատակեալ հենք զօրաց կրկին խորազմ անուանե[՜]լ բազանց. կործանեցին զերկիրս հայասա[՜]նց. զվրաց. զսպարսից և «զայլ բազմաց... յորում ամի էր թիւն հայոյ. ՊԼԶ [=1387]. և ժմեք մաղապուրծ գոլիւ. աստ. անդ. ել շրջէաք և վ[՜]ր երկրի..... և և դդ[՜]րեալ սուղ ինչ աւուրք՝ յապահովեցաք ի վանս հրեշտաբնակ առաքելական արուոյս Եւտարբի. ուր և աւարտեալ զբացաք ի ս[՜]մ ձեռամբ մթէ[՜]ս դրչի և աշակերտի: Այլ և աղաչեմ... որ ընդօրինակէք ի սմանէ զբեռնիք և զսակաւ յիշատակս «զայս...» ևն. (fol. 118^Բ):

Վերը ենթագրութիւն էինք արած, որ դատելով Ֆրիկի բանաստեղծութիւնների մէջ առատապէս ցրուած բառական ու սեռաբանական տառադձի ճոխութիւնից, անհաւանական չէինք սեպել, որ նա լինէր արեւելեան Հայաստանցի, այսինքն այն շրջանից, որ

այժմ յայտնի է Ղարաբաղ անուամբ:—Թաւրիղի Առաջնորդարանի № 3 ձեռագրի մէջ պատահած Գրիկ անունը, նոյնութեամբ, ինչպէս յայտնի է մեզ մեր հեղինակը, և այդ ձեռագրի մէջ եղած միւս յիշատակարանները, որից երևում է, որ ձեռագիրը գրուած է «Նւստաթէի» կամ Տաթևի վանքում, 1387 թ. և Երնջակի Ապրակունեաց՝ վանքում, 1391 թ. մեզ դարձեալ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ յատկապէս Արեւիկեան Հայաստանի, թերևս նոյն իսկ այժմեան Ղարաբաղի շրջանի ու նորան սահմանակից մի դաւառի դաւակնէր մեր երգիչը և Ղարաբաղցի:—Ուշագրաւ մի հանդամանք է և այն, որ մեր ենթադրած ժամանակից,—թէ երբ էր տպւում մեր բանաստեղծը,—շատ էլ յետոյ չէ հանդիպում այդ անունը, և որ թէև հաղուադէպ մի անուն, բայց և այնպէս մօտաւոր ժամանակի անձերից մէկը կրում էր այդ անունը:

Անշուշտ, այս ամենը վարկածներ են, որոնց լուծումն ապագային է վերապահած:

* *

Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ Գրիկն առհասարակ իւր բոլոր տաղերի մէջ իւր անուան յիշատակութիւնն է թողնում, որով և շատ է դիւրացրել իւր տաղերի որոշման դժրծը: Այդ յիշատակութիւնները սովորաբար մի անգամ է լինում ամեն մի տաղի մէջ, ընդհանրապէս տաղի վերջը. սակայն պատահում է նաև, որ նոյն տաղի մէջ երբեմն երկու, երբեմն երեք անգամ ևս յիշատակում է իւր անունը, մէջը և վերջը: Այդպիսի մի օրինակ է ներկայացնում և մեր առաջ բերած «Վասն Արղուն գանին և Բուդային» տաղն ևս, ուր Գրիկն իրեն յիշատակում է երկու անգամ, միայն տարբեր անունների տակ, մի անգամ սովորական Գրիկ անունով, և միւսը՝ արտասովոր Մաստա անունով:

Զայս մեղաւոր ծառայքս յետին:

Մի տար տանել մեղաց գետին:

Փըր/իկն երեսքն ի վայր դըրել:

Եւ արտասուօք թանայր զգետին:

Եւ ապա քիչ յետոյ

Աւուրքս անցաւ հիտ ՄԱՍԱԱԻՍ,

Եզըր չի կայ, հուն չերեին:

Ֆաւս երկարեց, ի ք յոսկր անցաւ

Այլ չի մընաց համբերութիւն:

Պարզ է, որ երբեմն երկու անգամ ինքն իրեն յիշատակելու սովորութիւն ունեցող Գրիկն, այստեղ ևս նոյն սովորութեանն է հե-

տեղի, բայց այս անգամ բարեբաղդ մի զուգադիպութեամբ տալիս է մեզ իւր զադտնիքի բանալին:

— Պարզենք:

Կ. Կոստանեանի խմբագրութեամբ հրատարակուած «Նոր ժողովածու, Միջնադարեան Հայոց տաղերի եւ ոտանավորների», Գ. պրակ. էջ 40—43 զետեղուած է մի տաղ, «Վասն ողորմութեան վերնագրով եւ որ սկսուած է «Յիշէ զքան Աւետրանին խմաստուն կուսանքն ի նրման» բառերով: Նոյնը հրատարակել է եւ Ա. Զօպանեան իւր «Հայ եջերի» մէջ, էջ 35—37, նոյն խորագրով: Հրատարակիչներից ոչ մէկը չէ տալիս այն հիմունքը, թէ ինչո՞ւ այդ տաղը Թրիկին է պատկանում, կամ ինչո՞ւ հրատարակիչները տաղս Թրիկին են վերագրում, քանի որ ոչ վերնագրի եւ ոչ էլ տաղի մէջ ոչ մի յիշատակութիւն չկայ, թէ այդ տաղը Թրիկին է պատկանում. այդպիսի հիմք չկայ նաեւ այն ձեռագրերի մէջ, որոնցից հանած են այդ տաղերը:—Բացի դորանից նոցա աչքից զրիւթած է եւ այն հանգամանքը, որ տաղիս տնագլուխ տառերը (Acrostique) կազմում են ՅՈՒԱՍԱՓ ՄԱՂԱԶ անունը, որի մէջ երգիչն արդէն իւր ձով լինելն է յայտնում:

Ով է այդ Յովասափ Մաղազը. Ըստ Ն. Բիւզանդացու*) այդ Յովասափ Մաղազը նոյն անձը պէտք է լինի, ինչ որ Յովասափ Սերաստացին. հետևաբար այդ տաղը չէ պատկանում Թրիկին, այլ Սերաստացուն՝ ուստի եւ սխալմամբ մտած է նորա տաղերի ժողովածուների մէջ եւ սխալ հետեւողութեամբ եւ Թրիկին վերագրած: Ըստ մեզ, այդ «Մաղազ»-ը նոյն անձն է ինչ որ «Մասաս»-ը, եւ որովհետեւ Մասասը եւ Թրիկը նոյնը համարելու վարկածն ունեցանք, ուրեմն Թրիկն, ըստ մեր կարծեաց, է Յովասափ Մաղազը, ուր Մասասը ամենայն հեշտութեամբ կարող էր ձեռակերպուել «Մաղազ»-ի երգչի դիւրութեան համար: Արդէն այն պարագան, որ այդ անունուն «Յիշէ զքան Աւետրանին» տաղը մտել է Թրիկի տաղերի շարքը, առանց Թրիկի սովորական անունան յիշատակութեան, մի առհաւատչեայ է, եթէ ոչ կատարեալ նոր ապացոյց, որ արտագրողների համար ամէն կասկածից դուրս էր, որ այդ տաղը Թրիկինն է. նոցա համար պարզ էր այն, ինչ որ մեզ համար այսօր կասկածելի է եւ խնդրական՝ այն քե Յովասափ Մասաս եւ Թրիկ հոյն ածներն են:

Բացի այդ՝ «Յիշէ զքան Աւետրանին» տաղի եւ Թրիկի տաղերի քննանուր տն ու բնուն, դարձուածները, մտքերն ու խոհերը, աշխարհայեցողութիւնը իրար այնքան նման են, որ մեր

*) Անձնական կարծիք արտայայտած մեր զրական խնդիրների շուրջը դարձած խօսակցութեան ժամանակ 1911 թ. Վենետիկ:

վարկածն աւելի ևս հաւանութիւն է գտնուիմ, այդ երկու անուաներն իբար նոյնացնելու և նոյն անձը լինելու ենթադրութիւնն անելու: Յովասափ Մաղաղի տաղի մէջ պատահող հետեւեալ տողերը. —

Անուշ կերու խում արա, յաշխարհիս
չի կայ բեզ նրման,
Գրնա, դու բըտէ զմարմինդ, որ որդունքն
ի հոն զօրանան

նոյն միտքն ու դարձուածն է, ինչ որ Ֆրիկի «է», անօրէն և անառակ տաղի հետեւեալ տողերը.

Ստամոքսդ արձաղ ես դու զուգել,
զինչ ըզձիու կամ ըզջորոյ,
Մարմինդ գեր է և քընքուշ,
հեշտ և անուշ գինքդ պահելոյ...

Սիրտն ու սակաւն և փորոտին
բարձր է պատել գեր ճրագու,
Բըզած հաւով է սնուցած,
անուշ գինի տայր խըմելու...

Տեսնուլ ըզհուրըն բորբոքեալ,
մեծաց որդունքն են ի հաշու,
Կասեն, թէ «Երբ դայ մեր ծընողն,
որ մեք ուտենք անուշ խաշու...» քեն:

(Ժ. 37, 39, 44—75, 71—72):

Թողնելով այլ նմանութիւնների և մտքերի յարադրութիւնների կոչումներ երկու տաղից, անցնենք հետեւեալ խնդրին:

Ինչ է այդ Մասա անունը, որ Ֆրիկը գործ է դնում իւր անձի նկատմամբ:—Արդեօք դա մի ծածկանուն է. կապուած լոկ հեղինակի անուան ու անձի հետ, թէ մի ընդհանուր, աւելի լայն մտքով տուած արտայայտութիւն է: Ֆրիկի «Արդունի տաղի» մէջ պատահած Մասա բառի հետ մի քանի անգամ պատահող այլ ձևակերպութիւնը, — Մասասչիք արտայայտութիւնն է, որ մեզ այնպիսի ենթադրութիւն է անել տալիս, թէ այստեղ որոշ գաղափարների հակադրութեան, միևնոյն եղրի դրական և բացասական կողմերն արտայայտող բառեր են դոքա: Արդեօք Մասա մի պատմական անուն չէր «հայ» գաղափարն արտայայտող և դորա հակադրութիւնը «Մասասչիք», այսինքն «ոչ հայ, օտար» գաղափարի արտայայտութեան մի նշան, պայմանական մի արտայայտութիւն,

գրական կէտեր:

Ինչ էլ որ լինի, յամենայն դէպս, յանձին Թրիկի, ունենալ ազգային գիտակցութիւն և ոգի զարթեցնող մի քնքոյշ երգիչ, համագումար քարոզիչ, որ մի բնական հակընթաց շարժում էր իւր շուրջը կատարուածի, իւր շրջանի, այն շրջանի, նրբ ամեն ինչ, որ հայութեան հետ էր կապուած, այդ ամենը ջնջելու, ոտնատակ տալու, աւերելու մի բուն ձգտում կար, երբ Թաթարը իւր յետադանի բնաւորութեան զոհ էր բերում քաղաքակրթութեան պատուհները վայելող մի ազգի բոլոր բարոյական ստացուածքը, որ Թրիկի համար ամեն սիրուց բարձր է:

Այս սէրըս, որ ի յիմ սիրտս է

ընակել, զայն նա գիտենայ,

Ով ինքըն հանց սէր ունի, որ նրմա ընկեր

չունենայ,

Այս սէրս աշխարհի սիրուն չէ նրման,

ով զինքն իմանայ,

Այս սէրս ի լուսոյ եկել, ով սիրէ՝ նա անմահանայ,

Երնէկ ես նորա կուտամ, որ զսէրս ի սիրտ ունենայ...

ԻԸ. 28—32.

Մի այլ տեղ վարպետ համեմատութեամբ՝ այդ սիրով տարուածների համար երգում է,

Նքմանեցար արծուին ու ի յօգն ելար

շրփացար,

Ասցեր՝ թէ՛ շատ մի գեկան գուգեմ՝

լինիմ կամս ի կատար,

Նետով մի հանց խոցեցար, որ զինչ

ըզկրակ վառեցար,

Երբ զաչքդ ի նետըն տըւիր,

ի քո թևդ ըզինքըն տեսար,

Դու քո լեզուովդ ասացեր,

Թիմ թևէս չեղև ինձ հընար.

ԼԹ. 70—74.

Բայց և այնպէս այդ ես նորան չի յուսահատեցնում, և նա վստահեցնում է մեզ, թէ

Զինչ զգեստ զաշխարհս բոլոր պիտի դամ:

Ու մըանում ես՝ Ֆըրիկս ի ծով ու ծրփում

ի յալեաց հոծելոյն ես ի՛նչ վախենամ...

Երբ քըննէ մէկըն գիտ, թէ ուր կու գընամ,
 Ես նորան պատենի պատասխանի տամ.
 «Թէ խնդրեմ զայն գոհարն, որ փարթամանամ,
 «Ու տեսնում իմ մըտաց աշօքս ու գողամ,
 «Ով բերի, գինքն առ իս, որ պահ մի խընդամ,
 «Կու քաղի շունչս յինձն, թէ Երբ մօտենամ.
 «Եւ առնում պահ մի յափսձե ուրախանամ
 «Եւ հոգով և մարմնով ևս տնմահանամ:

ԼԸ. 64—71.

Նոյն այդ զազափարր, որ նորան հանգիստ չէ տալիս, մի
 այլ տեղ նա այսպիսի մաքուր զգացումների արտայայտութեան
 է վերածում՝ բանաստեղծի գեղեցիկ համեմատութիւններով հստա-
 ցած ու համեմատ.

Շատ մի հայերէն ըսներ խորհրդով
 զըրախտ արնկեցի,
 Յաշիցս աղբերացն ջուր քաշեցի,
 զինչ որ սընուցի.
 Զիմ լերդս զինչ ըզհաց⁵ կերայ, ա՛յ կըրարք,
 ինչուր բուսուցի,
 Երկու լոյսն ի մի դարձաւ գիշերին՝
 ինչուր հասուցի.

✓ Անկայ ի հոգսց ծովըն, երբ որ զայս
 բաներս յիշեցի,
 Զիմ աշուհըս² շափ արի ու զծովու
 ջուրըն շափեցի,
 Զիմ միտքըս⁷ լողնորդ արի, ի ծովու
 յատակն իջուցի,
 Վասն այն մարդարաին համար, որ ծովու
 յատակըն լինի:
 ԻԴ. 49—56.

Այս գեղեցիկ տողերի մէջ ցտւանում է թերիկի ամբողջ հոգին,
 նորա աւիւնի բոլոր թափը, զգացումների ամբողջ փերմութիւնն
 ու յատակութիւնը, երգչի ըզձերն ու յոյսերը, որի միւս բոլոր
 տաղերն իսկ, եթէ զժրագող զուգադիպութեամբ տնհա կորչէին, և
 միմիայն այս վերջին տողերը մեզ ժառանգութիւն մնային նո-
 քանցից, այդ քանի տողերի համար իսկ գլուխ պէտք է իջեցնել
 նորա մաքուր տաղանդի և ջինջ մտքերի առաջ, և ոչ մտաբու-
 րեան մատնել, հոգով տղրող մեր տաղանդաւոր երգչին:

Տիրայր եպս.